

LA MORT A ALTEA: RITUS, COSTUMS I RELATS

Antoni Cabrera Uris

Màster en Comunicació i Mediació Cultural

Universitat d'Alacant

A totes les persones
que han participat en aquesta investigació,
en especial a aquelles que ja han traspassat d'aquesta vida
en publicar-se aquesta investigació.

1. INTRODUCCIÓ

La mort és una constant en la vida. Tots els éssers humans sabem que al final, més tard o més prompte, hem de passar per eixe trànsit i morir sense poder fer-hi res. I aquest trànsit s'ha de prendre amb la mateixa naturalitat amb què es viu, pel fet que és inevitable. Però, pel fet de ser un element comú del final de la vida de totes les persones del món, no deixa de ser un fenomen que amaga moltes incògnites al darrere, especialment aquelles que venen condicionades, en molts casos, per les religions. I, per eixa desconexió de no saber què hi passa després de la mort, els éssers humans van desenvolupar i realitzar durant generacions una sèrie de rituals per tal d'acompanyar i acomiadar una persona que ha mort.

En aquest treball mirarem d'analitzar quins han sigut o són aquests rituals a la localitat d'Altea, a la Marina Baixa, així com també farem una classificació de tot allò que s'ha arrellegat i que tinga relació amb la mort a la població, encara que a mode representatiu, a partir de la informació aconseguida amb el treball de camp mitjançant entrevistes i amb allò que s'ha considerat més rellevant dels estudis previs duts a terme sobre la cultura popular al voltant de la mort, especialment estudis realitzats al llarg del segle XX.

1.1 JUSTIFICACIÓ, ÀMBIT D'ACTUACIÓ I OBJECTIUS

Com déiem, el que es pretén amb la realització d'aquest estudi és la recopilació, la classificació i l'anàlisi d'una sèrie d'elements que giren al voltant del pas final de la vida, que és la mort. Aquesta recopilació es farà a la localitat d'Altea on els informants d'aquest treball ens han facilitat moltes

dades sobre com s'ha tractat aquest trànsit durant els segles XX i XXI. A partir de la informació aconseguida, vam observar que hi havia una sèrie de dades bastant curioses i dignes de classificar i analitzar per tractar-se d'elements no estudiats anteriorment, i pel fet de girar al voltant d'un tema que no està massa tractat.

1.2 METODOLOGIA

Per a dur a terme la faena han sigut fonamentals tres passos: primer que res, s'ha recopilat tot allò que es considerava rellevant sobre la mort que s'observava en les entrevistes fetes. Aquestes entrevistes es van portar a terme entre el 2008 i 2018 per diferents motius acadèmics cercant algun element de la cultura popular però mai amb la intenció d'obtenir informació sobre aquest tema, encara que, no obstant això, una vegada realitzades i estudiades, vam observar que era un element comú en moltes d'elles l'aparició d'algun comentari que girava entorn de la mort.

Un altre pas que s'ha seguit per a la realització del treball ha sigut el de cercar si s'havien fet anàlisis prèvies sobre el tema tractat, i si se n'havia fet esment en algunes publicacions sobre cultura popular anteriorment, tenint en compte especialment les dels autors alteans del segle XX Francesc Martínez i Martínez i Ramon Llorens Barber. De la mateixa manera es va tenir en compte la presència de la mort dins de l'obra de Carmelina Sánchez-Cutillas, *Matèria de Bretanya*, la qual narra les seues vivències d'infància en la localitat objecte d'estudi d'aquest treball.

Una vegada reunida tota la informació tant del treball de camp com de la recerca bibliogràfica, el tercer pas ha sigut el d'indexar aquest treball segons s'ha considerat que es podia fer per tal d'organitzar els continguts de manera lògica, i, en aquest cas ordenada segons el moment en què es produïa cadascun dels rituals o en el moment en què s'havien produït les històries recopilades: des del moment anterior a la mort fins a l'enterro⁸⁰ de la persona difunta. Així mateix, es va considerar que s'hi podia afegir un

⁸⁰ En aquest treball s'emprarà el mot *enterro* per a referir-se al soterrar, per tal com apareix acceptat pel *Diccionari Normatiu Valencià* (DNV) de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Aquesta tria es deu al fet que en la població d'Altea s'anomena així aquest darrer trànsit. No obstant això, s'anirà alternant amb la forma *soterrar*, per ser aquesta més formal.

punt on s'analitzaren algunes unitats fraseològiques relacionades amb la mort, les quals havien estat arreplegades prèviament en el corpus del treball *Fraseologia valenciana: elaboració, classificació i anàlisi d'un corpus d'idiomatismes d'Altea*.

1.3 ANTECEDENTS I FONTS

Com hem mencionat de passada als epígrafs anteriors, al llarg del segle XX hi ha hagut diversos estudiosos que han recopilat en les seues obres elements interessants relacionats amb la mort a la localitat d'Altea, i la seua importància subjau en el fet que sense ells hagueren segurament desaparegut algunes dades rellevants. Els principals estudiosos que s'han tingut en compte han sigut Francesc Martínez i Martínez i Ramon Llorens Barber, per les seues obres *Coses de la meua terra* (vols. I, II i III) i *Diccionari de Altea y sus cosas* respectivament. També s'ha volgut tenir en compte com tracta la mort Carmelina Sánchez-Cutillas en alguns episodis del seu llibre *Matèria de Bretanya*.

No obstant això, les principals fonts per a la realització del treball no han sigut les bibliogràfiques sinó més aïna la faena de camp a partir de la qual s'ha recopilat la gran majoria de la informació, mitjançant entrevistes a persones d'Altea les edats de les quals comprenen entre els 57 i 84 anys, i, com déiem adés, les entrevistes les vam realitzar entre els anys 2008 i 2018. Les persones informants han sigut Antonia Lloret Alvado (2008, 83 anys), Isidora Flores Bataller (2009, 81 anys), Angeleta Santamaria Ferrer (2010, 84 anys), Àngela Planells (2015, 87 anys), Vicent Rostoll Jorro (2015, 80 anys), Rosa Uris Santamaria (2018, 58 anys) i Mila González Sellés (2018, 57 anys). A la vora de cada citació apareixerà algun dels noms anteriors acompanyat només de l'any en què es va realitzar l'entrevista, per tal d'alleugerir el cos del treball.

Per últim, també hi ha una sèrie de dades que han sigut directament arreplegades per l'autor del treball, a partir de l'observació de tots aquells elements que resulten peculiar amb relació a la mort i que encara es fan.

2. ANÀLISI: LA MORT

La mort és el darrer fenomen que ens ocorre a les persones en la vida. És el traspàs de la vida a un estat completament desconegut al voltant

del qual s'han creat una sèrie de creences, tradicions, relats, supersticions o costums amb les quals mirar de fer més portable aquest transit, tant per a la persona que el patirà com a la resta de persones del seu entorn.

Segons en quina societat, cultura o religió, la mort té un tractament diferent: per exemple, a Mèxic la mort és una mena de festa on els difunts no desapareixen del tot, sinó que continuen vius en el que anomenen *el mundo de los muertos*, i per tant se celebra una festa anual en honor als qui ja no hi són. Però si ens centrem en la nostra societat, la qual podem definir com a societat mediterrània, veiem que el tractament d'aquest darrer cicle vital és totalment diferent: la mort no és concebuda com una festa encara que, com veurem més avant, també hi ha alguns elements que, si no actualment sí en un temps passat, han marcat o han format part de la forma en què ací s'acomiadaven les persones difuntes.

Fet i fet, passarem a continuació a classificar quins són els elements que embolcallen la mort en la societat alteana, com a mode representatiu d'una possible societat mediterrània, en els casos que existeixen concomitancies entre el que ací exposarem i el que es realitze en altres llocs.

2.1 TRACTAMENT DE LA MORT DURANT LA VIDA

Abans que res, mirarem d'analitzar quins són els tractaments que se li donen a tot allò que embolcalla la mort abans que arribe el trànsit.

2.1.1 PAGAR-SE LA MORT

Aquesta expressió que hem triat com a títol d'aquest epígraf no remet a res més que al pagament mensual, trimestral o anual d'una assegurança amb la qual, en cas que una persona faltara, ja tenia cobertes les despeses del soterrament. Estem davant, per tant, d'una metonímia on el mot «mort» ha substituït «assegurança». Llorens Barber arreplega en el seu diccionari aquest concepte amb la definició següent:

Seguro de por vida para la muerte, que se hacen las personas previsoras, a fin de que los gastos de su funeral y entierro no sean una carga para sus deudos. Lo curioso era la denominación: Han vingut a cobrar la mòrt (LLORENS BARBER: 1982, 91).

Totes les informants d'aquest treball coneixien aquest tipus de finançament, i una d'elles ens explica qui eren les persones que s'encarregaven de cobrar aquesta assegurança al poble, i de quina manera en realitzaven els pagaments:

Ací venia Cinto, «el de la mort», i mos cobrava en arreglo als que érem en casa. Jo, segons anaven naixent, anava apuntant-los a la mort, i en acabant, segons anaven casant-se cada *uno* i parant-se casa, jo e[l]s borrava p[er] a què s'ho pagaren ells pel seu conter en companyia de l'home o la dona. Jo li d[e]ia: *Ale* Cinto, borra'm a la xiqueta tal o més qual que ja *me si* ha anat de casa... i aixina fe[i]m. És que sinó jo havia de pagar la mort de nou persones... entre *l'auelo*, jo i e[l]s fills... i era massa [...] Ara Cinto està vellet *amuntó*, perquè ja tindrà, jo què sé... *lo menos* 93 u 94 [a]nys... però ara ve a cobra[r]-mos la filla d'ell, «Maria de Cinto», que s'ha fet càrrec de la faena de son pare... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

Aquest costum de pagar-se la mort segurament va començar a la població a les primeres dècades del segle XX, en una societat la qual es treballava per a poder viure i on la mort era un element ben present pel fet que l'esperança de vida era més curta que ara, les malalties eren més mortíferes i, per un fet gens freqüent en l'actualitat però bastant comú en aquella època, com era la mort de nounats.

Aquestes circumstàncies que ennumeràvem dalt van fer aflorar els sistemes de pagaments anticipats per a cobrir la mort, pel fet que eren unes despeses bastant abundoses i les persones preferien pagar-ho a poc a poc al llarg de la vida per tal que, en el moment que els fera falta, disposar de tot sense problemes econòmics.

2.1.2 ELS SIGNES PREMONITORIS: MALALTIA I ALTRES

Déiem adés que la medicina no estava encara massa desenvolupada i les malalties, per tant, moltes vegades no se sabia com curar-les o simplement ni es coneixien. Per això és que els informats d'aquest treball quan els preguntàvem les causes de les morts d'alguns parents seus, responien amb l'expressió «morir de mal roín», amb la qual responen al fet de saber que han mort per alguna causa fisiològica però la qual els és desconeguda.

Però a banda de les malalties que conduïrien a la persona a la mort, també hi ha una sèrie de signes o creences amb els quals saber que una persona s'aproxima al seu final. Un element que han destacat algunes de

les informants és que les persones moribundes parlen dels seus difunts més pròxims, especialment dels seus progenitors, i afirmen fins i tot, que els criden com a mostra que volen marxar amb ells. Aquest fet ve condicionat segurament per la creença en la religió catòlica que l'ànima de les persones viatjarà en morir la carn a l'altre món, conegut normalment com el cel. Una de les informants ens va dir:

Quan es gitava [el marit] a últim[a] hora, totes [les] nits només fe[i]a que *quirdar* a sa mare; Mare! Mare! Mare!... I jo li d[e]ia: Vicent, deixa estar a ta mare i ador[m]-te! Però ell ja la ve[i]a, la tenia present perquè sabia que d'un moment a altre se n'havia de pujar per amunt en ella... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

En aquest cas, la informant ens va comentar també que sempre que ella havia assistit a alguna mort, i havia hagut la menció de persones ja mortes en els moments previs a la mort. Un altre cas és el que ens narrava així:

La tia Antònia en tocava tots e[l]s matins, i parlàvem un *ratet*... quant es va morir l'*auelo*, jo, com era març, no vaig voler du[r]-lo al tanatori, perquè fe[i]a encara fred, i el vaig voler tindre *en casa*, com *antes*... i quan va vindre la tia Antònia li vaig dir: –No entres Antonia a vore a Vicent i voràs que bé que s'ha quedat? I ella em va contestar que no, que ja el voria allí dalt que ella no tardaria en ana[r]-se'n també. Jo li vaig dir: –Xe calla morral, no digues eixes coses! I ella em d[e]ia que sí, que sí... total, que passa un mes i un matí em toca i em diu: –Ai Angeleta, hui m'[he] alçat mareja[da], i li he tocat a la meua germana p[er] a que vinga el meu cunyat a per mi ana[r]-me'n allí a ca ma mare, a la Lloma, a mori[r]-me allí, mane[ra] que em muiguera ací *en casa* i no es donaren *comter* i fera olor... jo li vaig dir que sempre estava igual i que no diguera bova[d]es, que ella era més jove que jo, però ella que sí, que sí... *Bueno, pos eixa mateixa vespra[da]* em toca la tia Vicenta i em diu que sa sogra [la tia Antònia] s'havia mort *en* la Lloma [la casa on havia nascut de jove i havia heretat la germana]... em va caure el món damunt... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

2.2 MORT: LA MORTALLA

Una vegada la persona havia mort, la família s'encarregava de triar la millor roba que aquesta tenia per tal de vestir-la ben arreglada en el darrer viatge. Aquesta mortalla, en moltes ocasions, era triada per la persona

abans de morir, encara que aquest cas és el menys freqüent. Quan la persona era vestida, independentment del seu sexe, existia el costum de no posar mai les sabates, només amb calcetins o calces.

2.2.1 UNA CLAU DAMUNT DE LA PANXA

Un costum bastant comú fins al segle XX era la de col·locar una clau de ferro damunt de la panxa del difunt. Açò es feia per la creença que així la persona es mantindria sense cap canvi durant la vetla. Ens explicava una de les informants un relat que va ocórrer en el darrer soterrar on encara es va fer aquest ritual, i a partir del qual es va decidir deixar de realitzar:

Es va morir una xiqueta al poblet i li van posar una clau de ferro damunt [de] la panxa p[er] a què no *s'inflara* ni rebentara... Van fer l'enterro, la vam dur al cementeri del poblet i mon vam anar tots a casa a acompanyar a[l]s pares, i quan arribem a la porta li diu sa mare plorant al pare: Ai *Pepee!* Mos *ham* deixat la clau dins la caixa de la xiqueta i no podem entrar *en* casa!... i mos va tocar tornar a *quirdar* al re[c]tor i a l'enterrador p[er] a què vinguera al cementeri en *mosatros* a[l]tra volta p[er] a traure a la xiqueta i agarrar la clau. A[l]s dies va vindre el germà, que estava fent la mili per Teruel i no va arribar a temps a l'enterro, sa mare li va contar que e[l]s havia passat i ell es fa enfadar i es fa dir que com se'[l]s *ocurrix* tornar a traure a la xiqueta *en ves de* canviar el pany de casa... i tenia raó el xic (Antonia Lloret Alvado, 2008).

2.2.2 UN PESSIC DE SAL DINS DEL MELIC

Un altre costum que encara es realitzava al llarg del segle XX, la finalitat del qual era la mateixa que la de l'epígraf anterior, era posar-li un pessic de sal al melic de la persona difunta. Com deia, la finalitat d'aquesta creença era que els difunts no tingueren canvis fisiològics pels quals pogueren «inflar-se» o «rebentar» els cossos. La mateixa informant del relat anterior ens descriu aquest costum:

[reprement el fil de la conversa anterior] [...] *después* ja lo que fe[i]en era posar un pessic de sal dins del melic, p[er] a que no rebentara ni això... però al final ja no es fe[i]a ni una cosa ni a[l]tra, perquè no pense jo que valguera de massa... (Antonia Lloret Alvado, 2008).

Tant aquest ritual com el de l'epígraf anterior tenen en comú que es realitzaven amb la creença que així no s'inflarien els cadàvers dels difunts durant la vetla, com a mode d'embalsament rudimentari.

2.2.3 LES CAMES ENLLAÇADES

Quan la persona que havia mort era un infant, hi havia un ritual que consistia a amarrar-li les cames amb un llaç. Una de les informants ens narra un fet anecdòtic que li va passar amb una filla seua, en el qual s'observa aquest ritual:

Una nit estàvem vetlant allí fora al carrer Sant Josep, i jo havia deixat la catalana del vi en res, dos ditets de vi p[er] a quan arribara el *tio* Pepe de fer faena sopara i se l'acabara... i en això, estaven [l]es xiquetes p[er] allí fora ju[g]ant i entraven i ixien de casa, i la bona de la tia Vicenta, que tenia res, dos anys, a ca[da] volta que entrava li pegava una tragalla[da] a la catalana. Però *mosatros* no mos vam *donar conter hasta* que en un moment ve[i]em que mos cau rebeça[da]... mos alcem i tot era *quirda[r]-la*: Vicenta, Vicenta! I res, no es despertava... *quirdem* al metge, ell ve i mos diu això, que si no es despertava, que no l'havia de contar... I jo veges tu, ja anava fent-me a la idea de lo que puguera vindre... tots esperant que d'un moment a a[l]tre caiguera. Vaig preparar ja la mortalla i la llaça[da] p[er] a les cames, i li vaig dir a Cinto de comprar un *linxo* ja pa *lo que puguera passar*... *la* única que d[e]ia que la xiqueta no s'havia de morir era ma mare, *l'auela* Quica, que només fe[i]a que di[r]-mos que no, que no, que la xiqueta no es *tenia que* morir. I al final aixina va ser, perquè mira-la ara a la tia... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

2.2.4 ELS ESCAPULARIS

Segons el DNV un escapulari és un «objecte devot format per dos trossos xicotets de tela beneïts i dos cintes llargues o fils que els unixen [...] es col·loca de manera que penge sobre el pit i l'esquena». Aquest element sol portar una imatge d'un sant catòlic, i en la societat alteana del segle XX, i fins i tot en alguns casos encara en l'actualitat, se solia col·locar sobre el pit del difunt, per damunt de la mortalla, per la creença que així la persona que el portava passaria a l'altra vida recomanada pel sant que l'acompanyava. En l'actualitat encara es realitza en alguns casos aquest ritual, i encara se'n poden aconseguir, d'escapularis.

Imatge 1. Exemple d'escapulari

2.3 LA VETLA

Una vegada finalitzat el ritual de l'amortallament, la família de la persona traspasada avisava el veïnat per tal que començarà el segon ritual: la vetla. Aquest ritu consistia a passar les hores posteriors a la mort fins a l'hora del soterrament acompanyant el cadàver. Durant aquest temps hi havia també una sèrie d'elements a tenir en compte, que ara analitzarem.

2.3.1 LA CADIRA A LA PORTA DE CASA

Una de les informants d'aquest treball ens va donar una dada curiosa en relació amb l'avis de les persones per tal que anaren a la casa on s'anava a realitzar la vetla. Ens contava primer que abans l'avis de campanes es feia el moment en què havia mort la persona, per tal d'avisar la població que algú havia mort. Aleshores la família posava una cadira a la porta de la casa on es faria la vetla perquè el veïnat sabera on havia faltat algú i on seria el vetlatori:

Antes no és com ara; antes no anàvem al tanatori a vetlar, i vetlàvem a[[l]s morts en casa. Jo me'n recorde que antes, quant es moria algú al Fornet, posàvem una cadira de maderà a la porta de la casa, i aixina tots sabíem que estaven vetlant en eixa casa i anàvem allí a passar la nit i acompanyar a la família (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

2.3.2 EL RES

Durant la vetla es reunien, especialment les dones, a pregar pel difunt, per tal d'encomanar-lo en el seu viatge a l'altre món segons concep la

religió catòlica. Aquestes oracions que es recitaven repetitivament durant la nit o dia eren les del Rosari acompanyades de *Pares Nostres* i *Ave Maries*, i s'iniciaven amb el lema «*Requiemcant In Pacis*» que significa en llatí «Descanse en pau», encara que aquest lema llatí era pronunciat d'una manera bastant peculiar, pel fet de dir-se amb accent valencià: «Rèquiemcant In Pasis». Una de les informants ens diu:

Quan es moria algú, s'omplia la casa de gent. Venien a fer el *reso* i se'n fe[i]en tota la nit *resa* que *resa*.. Es fe[i]en pesades... Totes *andola[da]*es de cap a peus i *ale*, allí estaven... I aixina era *hasta* l'hora de l'enterro, que era al *sant-demà* per la *vespra[da]* (Rosa Uris Santamaria, 2018).

Aquest costum de vetlar els morts desperts durant tota la nit ha anat variant i, a poc a poc, s'està deixant de realitzar. De fet, una de les informants del treball ens relata una anècdota que els va ocórrer a una amiga i a ella en una vetla bastant recent, ja en aquest segle:

Dora i jo, quan es va morir el veí d'allí dels Racons, que ja *veíem mosatros* ací [a]l poble, vam voler anarun *ratet* per la *vespra[da]* tard a vetlar *en casa*, perquè el van deixar *en casa*, no se'l van endur al tanatori... i quan estem allí, allà les deu de la nit o aixina mos diu la filla: –*Bueno*, jo volia *gita[r]*-me a descansar; vostés se'n van a casa? I Dora i jo mos mirem i li diem: –Però xica, no el quedes a vetlar *a ton pare*? I aquella mos diu: –Ah no! Jo me'n vaig a *gita[r]*-me, vostés si volen queda[r]-se *quedes*, però jo me'n vaig a descansar. I agarra, *mos s'hi* posa el camisó i es *gita*; i allí *mos* vam quedar les dos *asoteles*, perquè *claro*, a les tantes de la nit que eren, en una foscor com la gola d'un llop p[er] a *have[r]*-*mo[s-e]*n de tornar a casa, i més sent que havíem de passar per la vora del cementeri, no *mo'n* vam voler vindre. Ni pensar-ho! I *mos* vam quedar tota la nit *resant* allí, *assenta[d]*etes a fosques *en* aquella *gita[da]*... ara ja no és com *antes*, ja tenen igual vetlar que no vetlar a[l]s difunts... (Isidora Flores Bataller, 2009).

2.3.3 LA TAÜT

La taüt⁸¹ és la caixa de fusta amb tapadora i folrada per dins amb espuma i tela on s'introdueix la persona morta per tal de transporta-la per

⁸¹ Segons el DNV aquest mot pot ser tant femení com masculí. En la localitat d'Altea és femení, per això l'emprarem en aquest gènere.

a enterrar. A continuació classificarem allò que hem arplegat a les entrevistes relacionat amb les taüts; qui les feia i alguns relats relacionats.

RELAT: EL TIO BOHIGUES

Vicent Bohigues era el fuster de la part de dalt del poble. Tenia sa casa i la fusteria al carrer Concepció, tot junt. Carmelina Sánchez-Cutillas passava per la porta a cada vegada que Maria Ronda la portava a ca la mestra Cantarrana:

Maria Ronda em duia mig a rossegons i ben agafada de la mà [...]. En aplegar al Portal Nou on començava el carrer Fondo, [...] cam enfilem una costera que no em recorde com es deia,⁸² però era la costera del forn de coure i la fusteria del tio Bohigues (SÁNCHEZ-CUTILLAS: 1976, 89-91).

Per l'ofici de fuster i ebenista, el tio Bohigues era l'encarregat de fer els mobles de les cases, però també les taüts per a la gent del poble, i a sa casa estaven totes les taüts que feia per quan en calguera alguna tenir-la disponible. La informant que ens narra com era allò és una rebesneta seua, i ens explica quina era la disposició de sa casa:

Ma mare contava que ells, quan vivien allí a ca *s'auelo*, tenien totes les caixes al que ara és la cuina del restaurant,... les *atauts*, només entres a mà dreta, que era una habitació *grandota* sense finestra... i em d[e]ia que una tia seua, la tia Betriu, una volta va voler provar una de les caixes blanques de les que [hi] havien allí para[d]es, i li d[e]ia: Mire, pare, mire que bé que em ve esta! I el pare li va dir: Betriu! Ix d'ahí *en seguida*! Quina ocurrència has tingut?... I a[l]s dies agarra, i tiren mà a desperta[r]la pel matí i s'havia mort... i mira per a on, al final la caixa que va provar va ser *en la* que la van *anterrar*... (Mila González Sellés, 2018).

RELAT: ESPERANÇA LA PURGATÒRIA

Com a mode de *sossuit*, que diria Francesc Martínez i Martínez, una de les informants ens va contar que aquesta dona, Esperança *la Purgatòria*, veïna del barri del Fornet d'Altea, va quedar marcada per un fet que tenia relació amb la fusteria de què parlàvem en l'epígraf anterior. La informant ens narrava:

⁸² Actual carrer Sant Domènec.

No has sentit mai la història d'Esperança *la Purgatòria*? *Pues* era una dona que *vevia* al carrer Sant Josep farà una setantena d'anys, i tenia a la mare malalteta *en* casa, morint-se. I una nit, m'*assome* a mitja nit, plovent, i em veig a una cosa vindre d'allà a la punta del carrer Sant Josep, una persona *en* un *bulto grandot* al cap. I jo *en seguideta* desperte *t'auelo* i vaig a toca[r]-li a la veïna, tots caga[d]ets damunt de no saber que era allò. I en això anava a arriman[t]-se, i mos ve[i]em que era Esperança *la Purgatòria*, que portava una caixa al cap, i li preguntem: –«Esperança! Què fas en la caixa dalt del cap tu a soles?»– I aquella *mos* contesta: –«Eh, com ma mare està morint-se, vinc de ca Vicent de Boigues d'agarrar una caixa p[er] a quant es *muiga* ma mare, perquè ha vist que estava morint-se, i he dit: *pues* em pose la capçana i vaig a per la caixa!»... i és què eixa Esperança estava *ansalvaja[d]a* i no parlava *en dengú* del carrer... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2008).

2.3.4 LA VETLA DE L'ÀNGEL

Hem volgut dedicar un epígraf a banda a la vetla dels àngels pel fet que a principis del segle passat encara es feia d'una forma molt peculiar, totalment diferent a la que es feia a mitjan segle o als vetlators de la gent adulta. Un àngel o albat (les dues formes són usades al poble) és una criatura que mor només nàixer o al cap de poc temps, com a màxim fins als quatre anys, i que sempre ha de tenir la condició d'estar prèviament batejada. Al volum I de *Coses de la meua terra* Francesc Martínez i Martínez escriu com es desenvolupa l'acomiadament d'un «àngel» a finals del segle XIX i en la primera dècada del segle XX:

Un angelet s'en puja al cel: tot es festal alegria, bullissi; els graons del Altíssim tenen un adorno més; els còrs angèlics s'han reforçat ab una vehueta; un delicat capoll ha segut desgarrat de sa rama y retorçut s'ha mustiat. ¿Qué li haverà passat al aplegar á flor? [...] Alló pensen y diuen les persones més religioses; assó les més mundanes; però la mare no té consòl; la ferèstica pelada li ha esgarrat una tira de la seua ánima, [...] per això plòra y es deganyita mentres els demás canten y ballen, tenen gran festa [...], es motiu d'alegría y de norabona, pues tenen *al peu del trono del Senyor un ángel que pregue per ells*. A este'l vistent de blanch, posantli una corona de blanques flors, de paper ó tela, segons, ab fulles platejades, el col·loquen en atahuteta blanca, posada damunt de una taula tota vestida de blanch y rodejada de ciris sostinguts per candeleros de cristal: en la paret ahón correspon la capsalera, una Mare de Deu, ab el seu nen al bras, ó un Sant Angel de la Guarda, ésta sent centre d'un cobertor, també blanch, que tapa la paret. [...] acudixen fadrins povists de guitarres, guitarronets y octavilla, fadrines ab la canella ben llesta, y s'arma'l gran sarau. [...]. passen el plat de figues y panses, mel·les, rollets [...], la

carabassa del vi y l'ampolla del aguardent [...]. Quant es cansen de ballar ormejen jochs, contan quantos [...]: el més graciós entra á la cuyna ahón sol estar formada lo que podem dir capella ardent, pues el sarau sòl ser en el portal, y carrer si es estiu, y escarnix el plor y laments de la mare; quant millor ho fa, més es riu el concurs, mentres aquella xorros de llàgrimes sòlta y rastres de sospirs se li escapen. [...] Después de deixarlo en el cementeri, per la pòrta de casa desfilen tots dient: «Siga norabòna», ó «Pera be que siga l'angel en el cel» (MARTÍNEZ I MARTÍNEZ: 1912, 65-68).

En altres casos, si l'àngel moria al poc de nàixer però ja batejat, el ritual era semblant al que descriu Martínez i Martínez, encara que una de les informants ens va donar un detall bastant curiós sobre el que es feia amb el cos; ens va explicar com, a primeries de segle, aproximadament cap a l'any 1912, un oncle seu va nàixer i va morir a les poques hores, i va ser enterrat al llindar de la porta:

Un tio meu, em contaven a mi perquè jo no el vaig conèixer, es va morir res, al moment de nàixer, i el van enterrar, tot enrolla[d]et en draps blancs a la porta de casa, baix de la pedra gran de la porta, i encara estarà allí *en Sogai*, perquè allò no ho ha tocat ningú mai... però sí sí, e[l]s enterraven a la porta de casa perquè era un angelet que se' [l]s havia mort a la família i aixina el tenien propet per a que e[l]s *cuidara* a tots (Antonia Lloret Alvado, 2008).

No obstant això, la mateixa informant també comentava que segurament aquest costum es devia al fet que, si l'àngel difunt moria només nàixer i, per tant, no li havien encara pagat l'assegurança de la mort de què parlàvem adés, la família no es podia permetre pagar una tomba o nínxol al cementeri, i aleshores s'optava per soterrar-lo prop de la casa on havia nascut.

2.4 L'ENTERRO

El mot enterro a la població no significa només el fet de soterrar la persona al cementeri, sinó que per metonímia s'empra per a referir-se a tots els elements que componen la celebració de l'acomiadament; des de la missa fins al soterrar. Per tant «tindre enterro» significa a la localitat tenir una missa d'exèquies de cos present amb condol i tot allò que ho embolcalla i veurem a continuació.

2.4.1 TOCS DE CAMPANES

Les campanes han estat un dels mitjans de comunicació més importants. El seu toc ha regulat la vida de les persones marcant el pas del temps, assenyalant els moments d'oració i els de treball, convocant els fidels a l'església, anunciant les festes, avisant de les defuncions, alertant dels perills i, fins i tot, s'han utilitzat per allunyar el mal temps. Cada esdeveniment tenia un toc de campanes propi que la gent identificava i entenia, i per a anunciar la mort no era diferent.

Déiem adés de passada que les campanes abans es tocaven en el moment en què havia mort la persona, per tal d'avisar la població que hi havia un difunt recent. A mitjan segle XX i en l'actual, es va passar de tocar les campanes en el moment en què acabava de morir la persona al dia en què se celebraria l'enterro. Les campanades de mort tenen un llenguatge específic segons el qual es pot deduir si la persona és home o dona segons el nombre de campanades que es tocaven.

Carmelina Sánchez-Cutillas ens descriu de manera literària com eren viscuts aquests tocs a mort al poble cap als anys 1930, en el passatge on descriu la mort i l'enterro de sa tia:

Prompte s'ompliria el poble del soroll de les campanes tocant a mort, i el ressò s'escamparia pels carrers lentament, com una taca d'oli sagrat. Esmunyint-se teules avall. Rodant rodant per les costeres com l'udolar que fan els gossos les nits de l'hivern (SÁNCHEZ-CUTILLAS: 1976, 153-154).

Però, com veurem a continuació, aquest llenguatge de les campanes era més ample abans que ara.

2.4.2 HOME, DONA O ÀNGEL

El codi d'identificació del gènere de la persona segons el nombre de campanades és, tant ara com el segle passat, el següent: l'avis de morts es fa amb campanes a mig vol, i es toquen tres tocs amb les campanes de més greu a més aguda. Però, abans de fer aquest toc, se solen fer tres tocs amb la campana més greu en el cas que la persona que ha faltat siga home, o dos tocs si és una dona.

La diferència entre l'avís a morts actual i el del segle passat rau en el fet que abans existia un tercer toc; el toc de *l'albaet*. Aquest darrer anunciava la mort d'un infant, un fet bastant habitual fins fa al voltant de 40 anys, però, afortunadament ja poc o gens. Aquest toc es feia amb la campana més menuda del campanar. Un dels informants d'aquest treball en parla d'aquest fet: «a ca[da] dos per tres senties [l]es campanes i d[e]ies: «Mira! Ja estan tocant a alba[d]et»...» (Vicent Rostoll Jorro, 2015).

2.4.3 MISSA DE COS PRESENT

Una vegada fet l'avís amb les campanes a tota la població, arribada l'hora el difunt es traslladat a l'església. Com bé es reflecteix en el llibre de Carmelina Sánchez-Cutillas així com en la població encara hui, el poble es divideix en dues parts, la part de dalt i la part de baix, i aquesta divisió en els soterraments també es palpable per un fet: si la persona difunta vivia a la part de dalt del poble, des les costeres cap amunt,⁸³ el seu soterrar se celebra a l'església la Mare de Déu del Consol, la de la part de dalt; en canvi, si vivia a la part de baix, l'enterro se celebra a l'església de Sant Francesc, la de baix. No obstant això, el toc de campanes, tant ara com abans, es realitza des del campanar de l'església de la Mare de Déu del Consol. Els únics soterraments que no anuncia aquest campanar són els de l'església de Santa Anna d'Altea la Vella (una partida local), ja que aquesta té la capacitat de celebrar tots els sagraments i rituals pel fet que ser una parròquia independent: per tant, els soterraments s'anuncien només des del seu campanar. A més, la partida té també cementeri.

Quan s'arriba a l'església, es deixa la taüt a la porta de l'església a l'hora acordada per a la missa mentre sonen les campanes fent l'últim toc de senyal. Aleshores ix el rector a arruixar amb aigua beneïda el cos, i, pronunciades les primeres oracions de l'homilia, passen a l'interior del temple on es fa una missa d'exèquies amb el cos davant de l'altar major del temple, al corredor que queda entre les dues columnes de bancs. Els parents de la persona difunta es col·loquen en els primers bancs, asseguts de la manera

⁸³ La fita entre les dues parts del poble és, històricament, la línia que marquen el carrer la Séquia i la costera Pont de Montcau.

següent: la disposició dels familiars en el soterrar depén del grau de parentiu, i es col·loquen a partir de la primera fila a un costat el homes i a l'altre les dones. Els seients de les dues bandes més pròxims a la taüt queden reservats per als familiars més pròxims, que poden ser pares, mares, cònjuges, germans o fills (aquests dos darrers seuran de major a menor a partir de la situació de la taüt). A partir d'aquesta premissa, la resta de parents s'asseuran de la mateixa manera fins omplir la primera filera i les de darrere que siguen necessàries.

Una de les informats en l'entrevista criticava la desconeixença de quina és la forma de col·locar-se en l'enterro en l'actualitat:

Ara no saben posa[r]-se en e[l]s enterros! Es mesclen uns en a[l]tres, no es posen com *tenen que* posa[r]-se perquè... no veus que ja no van a ca[p] d'enterro? *Pues* quan es toca a ells no tenen ni *sorra* idea com es *tenen que* assentar... i no és soles que es mesclen e[l]s hòmens i les dones, que això té igual, és que no saben e[l]s jóvens, que no... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

2.4.4 DONAR EL PESAMENT

Quan conclou la cerimònia i el rector proclama la fórmula d'acomiadament de les persones que han assistit, aquestes passen una per una ordenadament a donar el *pesament*,⁸⁴ és a dir, el condol als familiars situats a la primera fila. Com a curiositat, aquest acte a l'església de dalt es fa d'esquerra a dreta mentre que a la de baix es fa de dreta a esquerra.

A Altea la Vella, el condol es dona de manera totalment diferent a com es fa a les esglésies de dins del poble. En aquest cas el que es fa és, una vegada acabades les exèquies, es traure la taüt a la plaça i col·locar-lo en paral·lel a la porta del temple, aleshores els parents se situen entre la porta i la taüt i les persones van passant per l'altra banda de la taüt per a donar el condol. La principal diferència entre Altea i Altea la Vella és que en aquesta última quan es dona el condol no hi ha contacte físic amb els familiars, ja que en els casos d'Altea sí que se sol donar la mà o besar a la galta.

⁸⁴ A la localitat es diu «donar el *pesament*» que és un calc de la fórmula castellana «*dar el pésame*». La forma correcta valenciana és «donar el condol».

La fórmula discursiva més comuna per a mostrar als familiars que es reconeix el patiment pel que estan passant per la pèrdua d'una persona estimada és la de «t'acompanye en el sentiment» (o «l'acompanye en el sentiment» si el tractament és de vosté).

2.4.5 TRASLLAT AL CEMENTERI

Una vegada acabat el condol, la taüt es carrega de nou al cotxe fúnebre i tant els parents com els assistents a l'enterro es col·loquen en comitiva darrere del cotxe per a anar al cementeri. Si la missa s'ha celebrat dalt, la comitiva acompanya al difunt a peu, per la proximitat entre el cementeri i l'església, de la mateixa manera que es fa a Altea la Vella, però en el cas dels soterrars celebrats baix, la comitiva es desplaça amb vehicles pel fet d'estar més lluny del cementeri.

Una vegada s'arriba al cementeri, es desplacen fins al nínxol en què s'enterrarà a la persona. Si aquesta és la primera a ser enterrada, s'introdueix al nínxol i es tapija, però, en el cas de ser soterrada en un nínxol familiar, on ja hi havia algú abans, les restes de la persona que hi havia abans són introduïdes en un sudari,⁸⁵ i col·locades o bé dins de la taüt i bé sobre aquest. Des de mitjan segle XX, als dos cementeris d'Altea es va optar per soterrar només en nínxols i no en tombes sota terra per tal de guanyar el màxim espai possible.

2.4.6 ORACIÓ FINAL I ACOMIADAMENT DEL DIFUNT

En el moment en què s'ha introduït la taüt dins del nínxol, alguna persona avançada en edat sol dir en veu alta una fórmula llatina que diem adés *Requiemcant In Pacis* a la qual la resta d'assistents repliquen amb un Amén i tot seguit es resa un Pare Nostre i un Ave Maria o un Glòria. A voltes una de les persones més majors, sobretot dones, solen dir un Pare Nostre en veu alta mentre la resta el resen en veu baixa (Mila González Sellés, 2018). Val a dir que aquesta oració, lògicament, només es pronuncia en els soterraments catòlics.

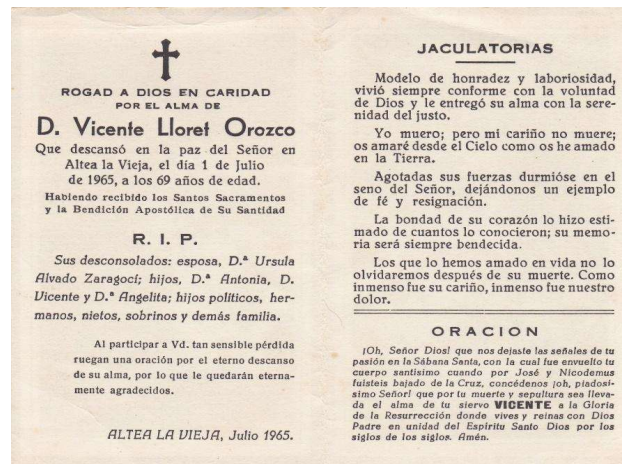
⁸⁵ Un sudari és una bossa de tela blanca amb cremallera de la mesura d'una persona d'estatura mitjana. Antigament era un llençol blanc.

2.5 EL CULT AL DIFUNT

Una vegada la persona ha sigut soterrada, continuen realitzant-se una sèrie de rituals la funció dels quals segons la creença és la d'assegurar-se que el difunt descansa en pau per a l'eternitat, així com és la forma de manifestar que la persona desapareguda no és oblidada. Tot seguit analitzarem quins són aquests rituals.

2.5.1 ELS RECORDATORIS

El mateix dia en què es produeix el soterrar, els familiars reparteixen per a tots els qui la vulguen una mena de targeta on apareix el nom de la persona que ha mort, amb l'edat i la data en què ha mort, així com quins són els seus afligits i el lloc on s'ha celebrat el soterrar. Aquestes targetes són «els recordatoris». En alguns d'ells hi sol anar un sant i una oració dirigida al difunt i, en algunes ocasions, també hi ha algun versicle bíblic relacionat amb el pas de la vida a la mort. La funció d'aquest element és principalment tindre sempre present la persona que ha faltat i saber amb exactitud quina va ser la data del traspàs, sobretot per a la commemoració dels aniversaris.

Imatge 2. Exemple de recordatori

2.5.2 PRIMERS DIES DESPRÉS DE L'ENTERRO

Els dies posteriors a l'acomiadament del difunt solen ser bastant complicats pel fet que cal adaptar-se a la nova absència, però aquest procés abans era encara més llarg pel fet que, almenys durant la primera setmana,

el veïnat es reunia tots els dies a «passar el rosari» a la casa del difunt o dels parents més propers. De fet, aquest costum començava directament després del soterrar, ja que anaven directament a fer el res (Rosa Uris Santamaria, 2018). Aquest res, segons ens deia la informant, es realitzava al matí, a la vesprada i a la nit, i es compaginava amb la visita diària al cementeri.

2.5.3 EL DOL

Portar dol o anar de dol és anar vestit completament de negre per tal de guardar respecte al difunt per part dels familiars més pròxims, especialment per part de les dones. Però el dol no només es portava amb les vestimentes, sinó que també hi havia una sèrie d'elements que s'havien de complir durant el període del dol. Carmelina Sánchez-Cutillas diu que a Altea, i especialment al Fornet, «el negre dels seus vestits de dol és més dol que en altres bandes» (1976: 65), segurament pel fet que el negre del dol contrastaria molt més amb les façanes blanques que en uns altres indrets.

Imatge 3. Dones vestides de dol i mig-dol

Aquest ritual s'iniciava al moment en què la persona moria i en moltes ocasions s'allargava anys. Una de les informants d'aquest treball ens deia:

Puuf.. *antes* quan es moria algú era massa... e[lls] primers dies de mori[r]-se *en* casa no *mos* deixaven encendre ni la tele ni la ràdio... mira si és que jo me'n recorde que quan es va morir *m'auelo* en casa es van amagar les ràdios i es va tapar la tele *en* drap negre [comenta rient]... allò era una exageració! I me'n recorde de *m'auela*, que ja va estar de dol des de que es va morir *m'auelo hasta* que es va morir ella... quatre o cinc anys *después*, tota de negre, *en* mocador negre al cap i calces negres en estiu i tot... Igual que p[er] a l'enterro... *mosatros*, que érem xiquetes xicotetes, també totes endola[d]es de dalt a baix... massa... era massa! (Rosa Uris Santamaria, 2018).

Una altra informant ens comentava també que sa sogra va portar dol tota la vida des que ella la va conèixer, pel fet d'haver perdut un fill en la guerra i després el marit:

Jo, a ma sogra, no *l'ha* coneguda vestida de color... sempre de negre *en* calces i tot... pobra... des *de* que li van matar al fill allà per Lleida sempre de dol... i en acabant se la va morir l'home, mon sogre! I ja no se'l va llevar... es va morir de negre, i la vam amortallar de negre... (Antonia Lloret Alvado, 2008).

Un costum que hi havia a primeries de segle XX segons Martínez i Martínez era el fet que «tampoch es mata cèrdo el primer any de dòl» (1912: 72). Aquest costum segurament va deixar de practicar-se poc temps després, ja que cap de la resta d'informants hi fa referència.

2.5.4 EL MIG-DOL

En algunes ocasions, i sobretot els darrers trenta o quaranta anys (ja que abans els dols eren més llargs), les dones que portaven dol començaven a llevar-se'l a poc a poc, i passaven al que es denomina el període de mig-dol. Aquest *mig-dol* consisteix a anar de negre acompanyat d'algun element gris o blanc, que a poc a poc anirà augmentant amb el pas del temps fins a eliminar el negre i tornar de nou al color. No obstant això, una de les informants ens deia:

Jo li vaig dur dol al meu Vicent [el marit] quatre o cinc anys, i *en después me si* va morir el meu Paco [un fill] i em vaig tornar a vestir tota de negre, no sa[p]s? I a poc a poc vaig anar llevant-me el dol i ja em vestia de mig dol, i *después* ja me'l vaig llevar del tot... Però no *el* penses tu que ara vaig en massa *colorido* eh! Jo encara vaig *sofrida*... (Àngela Planells, 2015).

2.5.5 MISSES MENSUALS O ANUALS

Un altre ritual de culte als difunts és el de celebrar misses en el seu record. Antigament se'n solia fer una tots el dies durant la primera setmana, després passava a ser-ne una al mes durant el primer any, i per últim una a l'any per cada aniversari. En l'actualitat açò ha quedat reduït a una missa el primer mes i una per cada aniversari, i fins i tot, en molts casos s'ha reduït a només una pel primer aniversari (Mila González Sellés, 2018). Una altra de les informants ens comentava que a ella li va passar «un cas» en relació amb les misses commemoratives:

Ma sogra es va morir en la guerra, i jo tenia a la tia Isabel [una filla de la informant] res, acaba[d]eta de nàixer... i clar, com estàvem en guerra a ma sogra només li vam poder fer la missa de l'enterro i *párate de contar*, i xe, jo, al mes, una nit, no podia dormir, roda que roda, i estàvem la tia Isabel i jo gita[d]es al llit, perquè t'*auelo* [el marit de la informant] era a la mar, i *Bueno*, al final m'*adorc* i somie en ma sogra, i em desperte tota assusta[da] i la xiqueta plora que plora... i al sant demà vaig i li dic a una veïna: –«Mira que m'ha passat; anit vaig somiar en ma sogra i no em vaig quedar tranquil·la, i la xiqueta sense haver manera de fe[r]-la callar...» I la dona aquella em va dir: –«Angeleta, això és que ta sogra no ha descansat tranquil·la... ves apuntala p[er] a fe[r]-li una missa del mes, que mentrimentres no descansareu ni ella ni tu...» I aixina vaig fer i res xica... es va acabar... (Angeleta Santamaria Ferrer, 2010).

2.5.6 VISITES AL CEMENTERI

Per últim, el darrer ritual de culte al difunt que ací analitzarem és el d'anar a fer la visita al cementeri i anar-hi a posar flors. Aquest, segurament, és el més comú i el que més es manté, pel fet que aquestes visites se solen fer en família i sobretot en dies assenyalats. A Altea, la major aflluència de visites és el dia de Tots Sants, que és quan més ben engalanat de flors està el camp sant. Les altres dues dates del calendari en les quals les visites són més abundants i més ben arreglat està tot són per a la festa del Crist del Sagrari (un dels patrons del poble) que se celebra a finals de setembre, i per Sant Josep al març, ja que en aquesta data se celebra el sant i el dia del pare.

No obstant això, durant tot l'any és ben habitual anar-hi a posar flors o a fer la visita al cementeri, a vegades amb motiu d'algun aniversari,

sant o sense cap motiu. Per això, no és debades quan es troben dues persones dins del cementeri escoltar converses com: «–Ei, com va la cosa? – Ei mira! Ací estem, fent la visiteta... –Pues sí, és lo que mos queda...». De fet, el mateix dia de Tots Sants, és molt habitual sentir dir al cementeri; «–Eh, mira, hui és dia de vindre ací, a fer la visiteta...».

2.5.7 LA LÀPIDA

La làpida o, com popularment es coneix a la localitat, «pedra», per metonímia amb el granit o marbre amb què se solen fabricar, és la superfície que es col·loca sobre la tapadora del nínxol, on s'estampen les dades de la persona soterrada. Principalment aquestes dades solen ser: el nom complet (el qual hi ha tendència a posar-lo en castellà segons apareix al carnet d'identitat, i no el nom popular de la persona); les dates de naixement, de mort o l'edat; la sigla DEP (Descanse en Pau); algun epitafi curt; i l'últim element però segurament el més significatiu, una fotografia de la persona on aparega el millor possible.

A mode anecdòtic, moltes persones majors de la localitat, quan tenen algun esdeveniment on s'han arreglat més de l'habitual, solen dir: «fe[s]-me una foto p[er] a la pedra». Aquest comentari que sol causar sempre la rialla entres els qui el senten no és més que una manera de desdramatitzar en relació amb darrer trànsit de la vida.

2.6 FRASEOLOGIA DE LA MORT

El darrer punt que hem volgut afegir a aquest treball gira entorn a les unitats fraseològiques (UF) relacionades amb la mort. Totes les UF que a continuació analitzarem i que hem classificat segons el camp semàntic que ens interessava han estat extretes del corpus idiomàtic de la localitat que vam elaborar l'any 2017. Tot seguit, classificarem aquestes UF segons la seua forma o significat:

Primer que res, vam observar que hi ha un tipus d'idiomatismes que els classifica com a «fórmules discursives», que són:

Fórmules discursives: aquestes construccions són aquelles que s'empren principalment per a introduir converses, saludar, acomiadar... «Compleixen funcions organitzatives i mantenen fluïdesa dels intercanvis, alhora que poden mostrar l'actitud de l'emissor cap a allò que es diu» (Bataller: 2014, 21). Com a exemples d'aquest subtipus trobem al corpus formules com [...] «Mira!» (sorpresa per la

mort d'algú), [...] «Si Déu vol!» [desig que alguna cosa es complisca] (CABRERA: 2017, 15).

«Mira!» i «Si Déu vol!» són les dues fórmules que ens interessen en aquest treball, ja que la primera és la més comuna en la reacció d'una persona quan és informada de la mort d'alguna persona coneguda. La segona UF, «Si Déu vol!» l'hem triada perquè significa, segons la creença cristiana, que dues persones es tornaran a veure si Déu ho permet, és a dir, si cap de les dues persones ha mort.

A més a més, en el nostre corpus també s'observen altres fórmules com ara les psicosocials. La funció d'aquestes és la de relacionar-se amb la resta de persones mitjançant una sèrie de frases fetes que tenen un significat genèric i s'empren per a matisar algun fet en concret dins d'una conversa. En relació amb la mort en trobem algunes com «Pobre/a. Ja ha descansat...» (referida a una persona que ha mort que estava malalta) (CABRERA: 2017, 16). El context d'ús d'aquesta UF és en una conversa on s'està parlant d'una mort que era esperada, bé per vellesa o bé per malaltia.

Un altre aspecte destacable és l'ús de figures retòriques per a referir-se al fet de morir o estar-ne a punt. Les principals figures que s'hi observen són les metàfores, les metonímies i les exageracions. Tot seguit analitzarem aquelles UF d'aquest tipus relacionades amb la mort que hi ha al corpus. Hi trobem la metonímia «Estar a les últimes», la qual significa estar en els últims instants de la vida, per tant a punt de morir. D'aquest tipus trobem altres UF com «Estar més allà que ací» (metonímia), «Estar amb un peu a l'altre món» (metàfora), «Quedar-li quatre dies a este món» (metonímia i exageració) i «Quedar-li una talla[da] de cabells» (exageració), «Veure's a les portes del cel» (metonímia), «Vores a les tres pedretes/creuetes» (metonímia). Fins ací hem classificat aquelles expressions que fan referència al moment previ de la mort, però una vegada s'ha produït el traspàs, observen una altra sèrie d'elements que fan referència al decés, com «Fer coll de figa» (metàfora: referent al fet que les figues, per a pelar-les, se'ls retorç el coll, i per tant és com «matar-les») o «Fer la pell» (metonímia). A banda de fer referència a la mort, també hi veiem altres UF que es refereixen a persones que ja han mort, com per exemple «Estar ja allí dalt» o «Estar a les Rotes». Aquestes dues, especialment la segona, són localismes, ja que el cementeri

es troba en la partida de les Rotes, la qual es troba a la part més alta del poble. Per això es diu «estar allí dalt», o fins i tot que «Allí dalt *mos* ham de vore tots».

Com hem pogut observar en alguns exemples anteriors, una característica ben habitual del corpus, fins i tot reflectida en els elements referits a la mort, és l'ús de l'humor:

Al nostre corpus abunda entre els fraseologismes un cert sentit humorístic, el qual aporta un cert sentit lúdic i picardiós a allò que expressen. [...] Ací en mostrarem altres exemples més clars: [...] «Ai el meu Blai, en glòria estiga; si no haguera mort, encara viuria» (expressió còmica per a manifestar una queixa no massa sentida) [...] (CABRERA: 2017, 19).

Aquesta UF, «Ai el meu Blai, en glòria estiga; si no haguera mort, encara viuria» és una expressió emprada còmicament, on la mort perd el seu pes dramàtic, per ser un element tractat de forma divertida i, especialment per la rima creada. Una altra UF humorística, on la mort és tractada de forma desdramatitzada i que, a més, també és en rima, és la de «Li diu el mort al degollat: qui t'ha fet eixe forat?». Aquesta UF fa referència a aquella persona que dona lliçons moralistes a una altra quan, en realitat, ella tampoc és un exemple a seguir. En aquest cas, el «mort» és la persona que intenta allisonar a l'altra, que és «el degollat», però en realitat les dos tenen en comú el fet d'estar mortes.

Un element que hem volgut destacar ací, i que hem trobat al corpus, és una oració religiosa que es resava abans d'anar-se'n a dormir. En aquesta oració el que es feia era encomanar l'ànima a la Mare de Déu, per tal que si, durant el trànsit de la son es moria, ella intercedira d'advocada. A més a més, veiem l'element simbòlic del número set, ja que hi apareixen set àngels custodiant el llit:

En este llit m'he gitat; set àngels m'he trobat: tres als peus, quatre al capçal, la Mare de Déu al costat i ella em diu: «Xiquet/a, dorm, dorm i reposa, i no li tingués por a ninguna mala cosa, que si la mala cosa ve, jo et despertaré».

I per últim, hem volgut destacar dues sentències que hi havia en el nostre corpus, ben sucoses tant pel significat com pel fet de parlar directa-

ment o indirectament de la mort. De nou, les dues tenen també la característica de caure en rima. La primera d'aquestes és «No et burles del meu dol, que quan el meu serà vell el teu serà nou», la qual fa referència a què no ens hem d'alegrar de les coses dolentes que els ocorren a la resta perquè mai no podem saber què ens passarà a nosaltres. En aquesta, concretament, no hi apareix la mort reflectida directament, però sí es fa esment de l'element del dol adés analitzat.

L'altra sentència que hem volgut destacar és: «Qui dorm a l'ombra d'una figuera, la mort l'espera». Aquesta UF referència la mort però des d'una perspectiva simbòlica, pel fet que la figuera, per a molts estudiosos és l'arbre que representa el pecat, a partir del pecat original comés per Eva al paradís, per tant, és l'arbre que representa el dimoni, la luxúria i el pecat.

3. CONCLUSIONS

Déiem només encetar aquest treball que la mort és una constant de la vida, i és que és un trànsit inevitable. Les persones sabem que abans o després haurem de passar per eixe pas, i, per tant, som conscients que hem d'estar-ne preparats. No obstant això, com hem pogut observar al llarg de la nostra anàlisi i classificació, la preparació d'aquest desenllaç amaga darrere una gran quantitat d'elements els quals calia arregar i ordenar per tal de deixar-ne constància. Fet i fet, en aquest treball hem tractat de fer una classificació a mode representatiu de tot allò que gira al voltant de la mort a la localitat d'Altea, i hem volgut plasmar com i quins són els preparatius previs a la fi de la vida abans que aquesta s'acabe, passant pels vetlators, els enterros i el culte als finats. Així mateix, s'ha volgut fer una classificació, representativa de nou, d'aquelles unitats fraseològiques que es mantenen vives a la població i que estan relacionades amb la mort.

Com hem explicat al començament, les principals fonts d'informació que hem emprat per a la realització del treball han sigut les entrevistes fetes entre el 2008 i el 2018 a diferents informants de distintes edats i generacions, per tal de poder contrastar els elements antics amb els més actuals, especialment pel que fa als segles XX i XXI. Així mateix, s'ha volgut revisar la bibliografia, sobretot local, per tal de veure que han aportat altres estudiosos sobre el tema. I per últim, hem volgut contrastar la informació

arreplegada amb l'obra *Matèria de Bretanya*, de Carmelina Sánchez-Cutillas, per tal de veure com tracta ella la mort d'una forma més literària.

Finalment, per concloure el treball, voldríem recalcar que el que hem intentat és fer una recopilació de tot allò que envolta la mort a Altea pel fet d'haver observat durant molt de temps que hi havia elements dignes d'estudiar i, així, trencar una mica amb la concepció de la mort com a tabú en moltes ocasions, ja que a moltes persones no els agrada parlar d'aquest element, però, per més que s'intente evitar, sempre el tindrem present, i cal compaginar-lo amb la vida mentre es puga, ja que, després de la vida, «mos vorem allí dalt».

BIBLIOGRAFIA

- CABRERA URIS, Antoni (2017): *Fraseologia valenciana: elaboració, classificació i anàlisi d'un corpus d'idiomatismes a Altea*, Treball Final de Grau de Filologia Catalana, Universitat d'Alacant.
- LLORENS BARBER, Ramon (1983): *Diccionario de Altea y sus cosas*. Altea: Publicaciones Revista Altea-Ajuntament d'Altea.
- MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, Francesc (1912): *Còses de la meua tèrra (La Marina)*. *Primera tanda*. València: Manuel Pau. [Edició en facsímil de 1987 (Altea: Aitana Editorial) i 2012 (Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert)]
- MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, Francesc (1920): *Còses de la meua tèrra (La Marina)*. *Segona tanda*. València: Vives Mora. [Edició en facsímil de 1987 (Altea: Aitana Editorial) i 2012 (Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert)]
- MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, Francesc (1947): *Còses de la meua tèrra (La Marina)*. *Terça tanda i darrera*. València: Vives Mora. [Edició en facsímil de 1987 (Altea: Aitana Editorial) i 2012 (Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert)]
- SÁNCHEZ-CUTILLAS, Carmelina (1976): *Matèria de Bretanya*. València: Tres i Quatre.